

1. Кароткі змест Каласы пад "сярпом тваім"

2. Кароткі змест Паром на бурнай рацэ

□

□

Кароткі змест Каласы пад "сярпом тваім"

Кніга першая

Выйсце крыніц

Кароткі змест:

Раман пачынаецца з апісання грушы, усыпанай да апошняга пруціка «бурным бела-ружовым цветам». Але гэта магутная прыгажуня цвіла апошні год. Да яе спакваля падбіраўся Дняпро.

У Азярышчы ў сялянскай сям'і Кагутоў пяць гадоў жыве сын князя Загорскага Алесь. «Каб ведалі, як даецца зямля, каб не бэсціліся на сабаку. Аддавалі, бывала, як толькі

чатыры дзіцяці. Хто на тры, а хто і на пяць год. І зусім не дапамагалі хлопскай сям'і. А потым, калі возьмуць хлопца зноў у двор — даюць мужыку пакормнае, за тое, што хлопец з'еў, і дзядзькавое, бо ўсе мы як быццам дзядзькі малому, выхоўвалі яго, розуму вучылі», — тлумачыць унукам старажытны беларускі звычай стары Кагут.

Хутка Алеся павінны забраць да бацькоў. Дзед спявае ўнукам, а найперш маладому княжычу, «таемную песню» пра белае жарабя. Хлопчык узрушаны. Ён не хоча вяртацца ў маёнтак. Дзед жорстка супыняе Алеся: «Мужыком будзеш? Не, брат, ад гэтага нам карысці мала. Ды і табе. Ты лепей добры да ўсіх будзь, хлопча».

Апошні раз Алесь выпраўляецца з хлопцамі ў начное і сустракае там Чорнага Войну.

Хлопчык не пазнаў маці і бацьку, забыўся замежныя мовы, якім вучылі яго з першых месяцаў жыцця. У пакоях ён выглядае няўкладна, як мядзведзяня. Князь Юры Загорскі просіць прабачэння ў жонкі. На «дзядзькаванні» Алеся стары Вежа, бацька Юрыя, не настойваў, у сялянскую сям'ю адправіў сына ён сам, бо «хацеў, каб ён быў моцны, увесь ад гэтай зямлі,.. хацеў, каб з яго вырас сапраўдны пан, мацнейшы за хлопаў не толькі розумам, а і целам».

Пасля сьнедання бацька паказвае сыну гаспадарку — канюшні, псарню. Алесь выбірае для сябе коней і сабаку. Князь Юры гаворыць, колькімі душамі ён будзе валодаць, калі стане дарослым. Сыну гэта зусім не трэба.

Алеся вучаць размаўляць па-нямецку і па-французску, вучаць латыні, матэматыцы, гісторыі, рыторыцы, прыгожаму пісьменству. Потым — гадзіна танцаў, гадзіна верхавой язды. «Бадай, адно жалезнае, цалкам мужыцкае здароўе дазволіла Алесю вытрымаць усе гэтыя выпрабаванні».

Настаў дзень «пострыгу», калі Алесь уступаў у дарослае жыццё. Князь Юры шчодро заплаціў сям'і Кагуту за Алесева выхаванне. Потым пасадзіў сына на Ургу і павёў вакол

маёнтка. «Бацька спыніўся на высокім у рвішчы Дняпра і абвёў рукою ўсё, што вакол.

— Гэта тваё, — сказаў ён. — Твая зямля і тваё неба... І адабраць гэта ў цябе не можа ні чалавек, ні бог, ні д'ябал. Адна смерць».

Князь Юры паказаў Алесю паганскае капішча, расказаў яго гісторыю, павёў у магільню Загорскіх. Пастрыжным братам Алеся быў Мсціслаў Маеўскі. Хлопцы адзін аднаму спадабаліся. «Пастрыгалі ў мужы, каб... быў незалежны з моцнымі, братні — з роўнымі, памяркоўны і добры з ніжэйшымі».

На свята да Загорскіх з'язджаецца шляхта з усёй ваколіцы. Не з'явіўся аднак стары Вежа, — замест сябе прыслаў свайго малочнага брата Кандраці. З усіх гасцей Алесь вылучыў пані Клейну, якая гаварыла на «мужыцкай» мове і знарок шакіравала шляхту, і Раўбіча. З Раўбічам было звязана шмат таёмнага, незразумелага, яшчэ калі жыў у Кагутоў.

Паміж дарослых былі і равеснікі Алеся, маладзейшыя за яго падлеткі Ядзя, дачка Клейны, Франц і Майка Раўбічы... Алесю з першай сустрэчы запала ў сэрца Майка.

Жандармскі паручнік Апалон Мусатаў адшукаў сярод гасцей Загорскіх віцэ-губернатара Ісленьева і паведаміў, што ў адной з вёсак Кроера бунт, давялося страляць і ёсць параненыя. Ісленьеў раззлаваны, што не абышлося без крыві. Са згоды Загорскіх пасылае ў вёску ўрача.

Граф Ісленьеў у маладосці быў дзекабрыстам. У размове з Юрыем Загорскім ён згадвае Мураўёва, які «ніяк не можа забыць грахі маладосці», адмовіўся ад ідэалаў юнацтва.

Кроер быў панам-самадурам, прапіваў-прагульваў багацце бацькоў. Прыгонныя нейкі

час маўкліва цярпелі «свавольствы» пана: прыбавіў трэці дзень паншчыны, скараціў абед, павялічыў прынос палатна. Цярпенне скончылася, калі ён адмовіўся плаціць за агульны згон (працу звыш панскага дня). Сяляне патрабавалі «спрадвеку ўсталяванае». Аканом пачаў пагражаць і кпіць з мужыкоў. Малады спакойны селянін Корчак шпурнуў у аканома вілы, яны ўпіліся ў зямлю каля самых ног. Аканом кінуўся шукаць дапамогі, а сяляне пайшлі паліць панскія сцірты і мэндлікі.

Мусатаў прывёў вартаўнікоў-татар. Паручнік хацеў праславіцца, утаймаваўшы сялянскі бунт. Аднак ён бязглуздымі пагрозамі яшчэ больш распаліў гнеў людзей. Вартаўнікі пачалі страляць, параненым аказаўся і Корчак. Сваякі ўратавалі Корчака, схваўшы ад арышту, і вылечылі яго. Селяніна лічылі зачыншчыкам бунту, вяртацца ў вёску яму было нельга. У душы Корчака нараджаецца вялікая нянавіць да багатых.

Да Раўбіча з'яўляецца Чорны Война, удзельнік паўстання 1831 года. За ім палюе Мусатаў, іншыя жандармы, але ён то ў адным, то ў другім месцы нагадвае пра сябе. «...Я вырашыў: паўстанне будзе жыць, пакуль буду жыць я. Павінна ж быць праўда!.. Яны думаюць, што задушылі паўстанне, а яно жыве, дваццаць год гучаць яго стрэлы».

Дзед Даніла Вежа Загорскі запрашае да сябе Алесь, каб пазнаёміць з уладаннямі, якія будуць яму належыць пасля смерці дзеда. Алесь ехаць не хоча, яго абразілі прыхамаці і капрызы старога, нежаданне бачыць людзей, якое ён не хаваў. Князь Юры, схітраваўшы, угаварыў сына ехаць.

Адбываецца няпростое знаёмства ўнука і дзеда. Нечакана стары і малады Загорскія спадабаліся адзін другому. Алесь застаецца запісваць думкі дзеда «Аб уладах зямных і незямных», глядзіць спектаклі ў тэатры старога Вежы. Даніла абяцае ўнуку пасля сваёй смерці даць вольную ўсім акцёрам, а маладой, самай таленавітай актрысе падпісвае вольную цяпер. «Дзед, зведаўшы ўнука за гэтыя дні, цяпер жахнуўся, што мог адштурхнуць яго ў першы ж дзень. Усе свае рысы, усе рысы людзей, якіх ён паважаў, ён прадчуваў у гэтым чалавеку. Вежа бачыў ва ўнуку самога сябе, толькі нязмерна палепшанага...»

Даніла Загорскі, яго бацька Акім Загорскі былі людзьмі выключнымі. Акім пакарыў сэрца імператрыцы Кацярыны Вялікай. Пражыў ён крыху больш пяцідзiesiąці гадоў. Даніла люта ўзненавідзеў царкву і яе службаў, якія прычыніліся да смерці жонкі, не паважаў улады, а заадно і шляхту за прыстасавальніцтва, адсутнасць гонару. Сына Юрыя ён

лічыў лёгкадумным і спешчаным. Дачку, якая без яго згоды абвянчалася з афіцэрам і ўцякла, спачатку вярнуў дамоў, наступам узяўшы манастыр, дзе яна хавалася з мужам, даў багатае прыданае і загадаў не паказвацца яму на вочы.

Бацька і маці ўзрадаваліся, што дзед Даніла і Алесь зблізіліся.

Сустрэўшы на паляванні Яраша Раўбіча, Юры Загорскі папярэдзіў, што наваколле гудзе пра Раўбічава чарадзеяства, што зацікавіўся ім паручнік Мусатаў. Потым, гледзячы прама ў вочы суседу, дадаў: «Дваранскі закалат (паўстанне. — Т. Г.) — страшная штука... Трэба быць высакародным і памятаць, што імя нашаму вылюдку — Мікалай, што гверылья (змова. — Т. Г.) скончылася гулам гармат, што франдзёрства і распушчаны язык скончыцца толькі... горам для няшчаснага краю». Раўбіч наказаў Загорскаму абавязкова быць на губернскім з'ездзе дваранства.

На з'ездзе група дваран выступіла з прапановай «изъявить готовность отказаться от крепостного права над людьми...» Кроер захлынаўся злосцю, называў аўтараў прапановы «мужыцкімі дабрадзеямі», «якабінцамі». Большасцю галасоў з'езд прапанову не прыняў. Стары Вежа ўпikнуў сына, што галасаванне трэба было рыхтаваць загадзя. Ён бы прывёў дробную шляхту, «у якой ёсць галасы, але няма мужыкоў, няма нават грошай, каб паехаць у губерню».

Дзед тлумачыць Алесю, што такое «всея Великие и Малые... и Белые Русь» у тытуле рускага цара. Унук прыходзіць да вываду, што «мы жыхары Белай Русі». Стары Вежа не згаджаецца, гаворыць: «...Слова гэтае... канчаткова састарэлае., якога ніхто не помніць. Зараз яно і нагул пад забаронай, шмат год нідзе ты яго не сустрэнеш». Алесь успомніў бацькавы словы ў магільні продкаў: «У іншых ёсць імя — у нас няма нічога, акрамя магіл». Цяпер ён ведаў, што імя ёсць, забытае, састарэлае, але ёсць.

Майка, шукаючы на каляды нячысцікаў, зазірнула праз акно ў лазню і ўбачыла там чорнага страшнага Лазніка. Калі яна спытала пра яго ў бацькі, той сумеўся. У Раўбіча не першы ўжо раз адпачываў Чорны Война.

Раўбічы едуць на каляды ў Загоршчыну. Нечакана выбраўся да сына і стары Вежа. З дарослымі гасцямі ён быў вельмі з'едлівы, потым увогуле пайшоў да дзяцей.

Алесь чытаў у дзедавай бібліятэцы «Шляхціца Завальню» Яна Баршчэўскага, калі прыйшлі да яго Кандрат і Андрэй Кагугы. Яны просяць, каб Загорскія не ехалі на святы да сваяка па лініі Антаніды Загорскай Кроера. Хлопцы пасля некаторых ваганняў паведамлі, што Корчак хоча пана забіць, а маёнтак яго спаліць.

Мусатаў высачыў Корчака. Алесь даведаўся пра гэта, калі разам з бацькам прыехаў развітацца са сваяком, бо той нечакана «памёр». Паведамленнем пра ўласную смерць Кроер збіраў на банкет суседзяў, якія забыліся ўжо і дарогу ў яго маёнтак.

На вачах у Загорскіх і Біскуповіча Кроер люта б'е Корчака. Ніхто не меў права ўмешвацца ў справу пана над прыгонным мужыком, але Алесь не вытрымаў, вырваў акрываўлены бізун з рук вар'ята, тым самым выратаваўшы Корчака ад смерці. Непрытомнага селяніна Мусатаў загадаў жандарам везці ў Сухадол, яго чакала Сібір.

Выдаўся галодны год. Пан Юры і стары Вежа напалову спустошылі свірны, даючы пазыкі, адпусцілі мужыкоў на гадавы аброк. З абозам насеннага збожжа Алесь адпраўляецца ў Свіслач, дзе жыла цётка яго маці Тацяна Галіцкая. У святочны дзень ён пайшоў на кірмаш, здзівіўся багаццю, разнастайнасці таго, што было выстаўлена на продаж. «Краіна была багатая. Краіну чакаў голад».

На кірмашы каля сляпога лірніка адбываецца знаёмства Алеся з Кастусём Каліноўскім. Хлопцы схапіліся за грудкі, Кастусю не спадабалася, што багаты малады пан хоча аддзячыць за песню срэбным паўрублём і тым самым паставіць лірніка ў непрыемнае становішча. Выясняючы адносіны, Алесь пачуў ад незнаёмага, што ён беларус, чаму вельмі здзівіўся, бо гэта была яго тайна.

Праз год на паляванні Алесь натрапіў на параненага Войну. Яго высачыў не Мусатаў, жандар, а шпik Мікалай Буланцоў. Ён даведаўся, у якой вёсцы Война бярэ авёс для каня. Алесь аддаў згубленыя параненым пісталеты. Война ўцёк ад Мусатава, «слабы і цяжка паранены абвёў дваццаць загоншчыкаў і вырваўся з кола на кані іхняга

начальніка, таго, хто яшчэ некалькі хвілін назад быў упэўнены ў перамозе».

Алесь вучыцца ў Віленскай гімназіі. У часы праўлення Мікалая Крывавага Вільня «нагадвае казарму або бальніцу». Алесь, Мсціслаў, Мацей Біскуповіч і яшчэ некалькі чалавек ствараюць «Братэрства чартапалоху і шыпшыны», чытаюць недазволена літаратуру, спрачаюцца. Захопленыя знаёмствам з гісторыяй свайго народа (Алесь спустошыў дзеля гэтага частку дзедавай бібліятэкі), хлопцы засталіся безуважнымі да падзей руска-турэцкай вайны.

У жніўні 1855 года Алесь атрымаў ад Кастуся Каліноўскага пісьмо. Той паведамляў, што едзе паступаць у Маскву, будзе праязджаць Оршу, але заехаць да сябра магчымасці не мае. Дзед загадаў Алесю скакаць у Оршу і «цягнуць» Кастуся ў маёнтак.

Старому Вежу падабаецца шчырасць, патрыятызм, адданасць ідэі служэння радзіме ўнука і яго сябра. Але мудры стары добра ведае, з кім яны збіраюцца змагацца, хоча неяк засцерагчы юнакоў, таму кпіць з іх беларушчыны, выстаўляе ўсё гэта надуманым, штучным. Разумею, што змяніць нічога нельга. «Беларус, — з глухой іроніяй сказаў Вежа. — Сябра трызненняў майго ўнука. Што ж... Бог з табою, сыне. Хай табе доля дае шчасце».

У начной размове з Алесем Кастусь гаворыць, што не мае права на каханне — калі аддаваць за свабоду народа, то толькі сябе.

Алесь трапіў на кватэру да рэдактара «Кур'ера Віленскага» Адама-Ганорыя Кіркора. Там збіраліся людзі з самымі рознымі палітычнымі поглядамі, былі цікавыя спрэчкі і гутаркі. На гэты раз сышоўся, як сказаў гаспадар, «цвет новай віленскай грамады» — Каратынскі, Сыракомля, Манюшка, Дунін-Марцінкевіч... Ігнацій Ходзька адмаўляе права беларускага народа на сваю літаратуру і культуру. Алесь горача з ім спрачаецца.

На наступны дзень у гімназіі на вялікім перапынку Загорскага акружылі «арыстакраты». Алесь у калідоры быў адзін. Бойка пачалася, калі з прыбіральні выйшаў настаўнік гімнастыкі Крэст. Ён усё чуў. Сказаў, што не хацеў бы пера-рашаджаць «джэльтменам» і параіў Лізагубу біць у жывот. На падмогу Алесю з'явіўся Сашка Волгін. Алесь выбіў шкло і на свіст-кліч аб дапамозе з двара кінулася ўсё «Братэрства шыпшыны і чартапалоху».

Хутка бойка віравала ў розных канцах калідора, «Братэрства» падтрымалі іншыя.

Алесь не назваў дырэктару прычыну, з-за якой пачалася бойка. «Ён успомніў, што калі за «прыгон» не пахваляць яго, то за лаянку Лізагуба на ўрад... не пахваляць не толькі Лізагуба. Папячыцель, а за ім і ўсе іншыя напэўна прычэпяцца да слоў дурня, каб яшчэ мацней прышчаміць хвост палякам». Справу з бойкай замялі, бо Алесь паабяцаў дырэктару, што яго бацькі прасочаць, каб ён быў выключаны з гімназіі восьмым, пасля тых, хто на яго напаў. Загорскага прымусілі здаць раней экзамены і адправілі з Вільні.

Майка едзе на першы ў сваім жыцці баль. З Алесем усе гэтыя гады яна мала бачылася і ён здаўся чужым. Сама таго не хочучы, дзяўчына ўсё рабіла для таго, каб раззлаваць і пакрыўдзіць маладога Загорскага. Нават разгневала сваімі паводзінамі бацьку.

Лета для маладых Загорскага, Раўбічаў, Клейны, Маеўскага праходзіла весела. Яны ездзілі адзін да аднаго, асабліва вольна адчувалі сябе ў маёнтку старога Вежы.

Аднойчы Алесь заехаў за Майкай і адчуў, што пан Яраш нечым усхваляваны. У стайні Загорскі ўбачыў Мусатава, потым — Мнішака і Раткевіча (яны падавалі на з'ездзе прашэнне па адмене прыгоннага права), бацькавага аканомы Выбіцкага. Жандармскага сышчыка Раўбіч запрашаў «учора» ці «заўтра», але ён з'явіўся «сёння». Перад Мусатавым Алесь разыграў сцэну куплі аканомам у Раўбіча каня, а потым выправіў яго шукаць Чорнага Войну, прыдумаўшы сустрэчу з незнаёмым, які пагражаў пісталетамі.

Яраш сабраў аднадумцаў, каб абмеркаваць план падрыхтоўкі паўстання.

Кніга другая

Сякера пры дрэве

У час святкавання каляд Кандрат Кагут паведаміў Алесю, што мужыкі спалілі Кроеравы сцірты, падбухторыў іх, Корчак, які ўцёк з катаргі. Дзеці і жонка Корчака з торбамі пайшлі ў свет — аднавяскоўцы на сходзе забралі ў сям'і палову зямлі.

Прыдняпроўе жыве ў чаканні змен. «Усе ведалі, што з трэцяга студзеня ў Пецярбургу, пад старшынствам самога імператара, засядае новы сакрэтны камітэт па сялянскай справе і што гэты камітэт рыхтуе «паступовае, без крутых і рэзкіх паваротаў вызваленне сялян».

Пра Алеся і Майку Раўбіч Мішка Якубовіч і Ілля Хаданскі распускаюць плёткі. Хаданскім кіруе рэўнасць, бо дачка Раўбіча яму падабаецца. Якубовіч выклікае Загорскага на дуэль — Загорскі, абараняючы гонар дзяўчыны, уляпіў яму поўху. Дуэль, аднак, не адбылася. Шматлікія крэдыторы Якубовіча, дачуўшыся пра яе, падалі да неадкладнага спагнання свае векселі. Але плёткі не сціхлі; шушукаліся пра сувязь маладога Загорскага з актрысай Геленай Карыцкай, якой Вежа раптам даў вольную. Раўбічы, па просьбе Майкі, перасталі прымаць Алеся Загорскага.

Алесь выступае ў дваранскім клубе з прамовай, яго аднагалосна прымаюць у члены клуба, хоць да прамовы паставіліся па-рознаму.

Мсціслаў паведаміў Алесю, што праз месяц адбудуцца заручыны Міхаліны Раўбіч з Хаданскім.

У велікодную ноч Майка адмовіла Алесю ў пацалунку. «Такое рабілі толькі, калі між людзьмі ляжала кроў сваяка, блізкага сваяка, або самага лепшага друга». Алесь вырашыў не помсціць за абразу.

Міхаліне там, у царкве, стала дрэнна. Бацька, даведаўшыся пра тое, што адбылося,

чакаў выкліку на дуэль. Яго не было, і тады пан Яраш з Францам расцанілі гэта як «помсту пагардай».

Алесь заняўся справамі гаспадаркі, каб неяк прыглушыць душэўны боль. Салаўінай ноччу Алесь ў садзе адшукала Гелена, запрасіла да сябе ў пакой. Яна даўно пакахала маладзейшага за сябе Загорскага і адчувала, як яму цяпер дрэнна. Сваім каханнем Гелена вяртала Алесь да жыцця. І тут жа ўзяла ў яго слова, што ён больш ніколі не будзе з ёй.

Корчак збірае сялян, каб помсціць. Аднак за ім ідуць не вельмі ахвотна, чакаюць царскага маніфеста. З самымі надзейнымі ён абгаворвае план канкрэтных дзеянняў. За Загорскіх рашуча заступаецца Кандрат Когут. Але ён, помсцячы за Алесевы крыўды, называе Раўбіча, гаворыць, што ў таго ёсць зброя.

Алесь атрымаў ліст ад Кастуся Каліноўскага. Каліноўскі раіў аднавіць сувязь з членамі «Чартапалоху і шыпшыны», шукаць надзейных людзей.

Загорскі гаворыць Гелене, што хоча быць з ёй, шкадуе яе. Актрыса прызнаецца, што чакае дзіця. Малады князь хоча зараз жа ісці да дзеда, потым да бацькоў. Гелена спыняе яго, гаворыць пра яго каханне да Майкі. Яна збіраецца пакінуць маёнтак Вежы, бо запрашаюць у губернскі тэатр. Загорскі просіць застацца тут да нараджэння дзіцяці.

Гелена ідзе да Міхаліны Раўбіч і прымушае яе памірыцца з Загорскім. Яны сустрэліся ў карціннай галерэі. Майка, душачыся слязьмі, расказвае пра візіт Гелены Карыцкай, просіць Алесь дараваць ёй.

Загорскі едзе ў Пецярбург вучыцца. У першы дзень у горадзе ён накіроўваецца да Каліноўскага, які з братам Віктарам жыве таксама тут. Алесь запрашае Каліноўскіх і іх сяброў да сябе на вячэру. Ён хоча матэрыяльна дапамагчы таварышам, адчуваючы перад імі няёмкасць за свае багацце. Віктар Каліноўскі, захоплены гісторыяй, раіць

Алесю вывучаць гуманітарныя навукі. «Значыць, вырашылі. Жаб няхай іншыя прэпарыруюць. Твая справа — пачаць змаганне за слова. Слоўнік. Пісьменства. Мова. Для ўсіх тых, што кінулі. І для ўсіх, што ў хатах без святла».

Алесь расказвае Каліноўскаму пра «Братэрства», якое не распалася, але справа па збору людзей ідзе цяжка. Ён думае, што ў Прыдняпроўі ёсць яшчэ адна арганізацыя, «нехта рыхтуе вялікі закалат». Каліноўскі знаёміць Загорскага з дзейнасцю тайнай пецярбургскай арганізацыі «Агул». Алесь уваходзіць у склад асабліва давераных членаў «Агула». Склад арганізацыі неаднародны і Каліноўскі прадбачыць магчымы раскол, бо члены яе па-рознаму ставяцца да лесу Беларусі і Літвы. Сябрамі і паплечнікамі Каліноўскага з'яўляюцца Валеры Урублеўскі, Зігмунд Серакоўскі.

На каляды Алесь вяртаецца дамоў. Гелена нарадзіла блізнят. Малады Загорскі прызнаецца дзеду, што бацька народжаных хлопчыка і дзяўчынкі ён, расказвае, як Карыцкая адмовілася стаць яго жонкай. Вежа запрашае быць хроснымі бацькам і маці немаўлятам Юрыя Загорскага і Надзею Клейну.

Восенню Алесь Загорскі, не даслухаўшы курса навук па пісьменству і гісторыі, здаў усе іспыты па гэтых дысцыплінах і абараніў кандыдацкія дысертацыі. Вялікую цікавасць сярод студэнтаў выклікала абарона гістарычнай дысертацыі «Сялянская вайна XVII стагоддзя на тэрыторыі Беларускага Прыдняпроўя. Па матэрыялах родавых архіваў тамтэйшых дваран і прыдняпроўскіх «Кронік». Алесь запісаўся на слуханне лекцый па медыцыне і філасофіі з правам наведваць, як і раней, лекцыі славеснасці, гісторыі і прыгожых мастацтваў.

На адным з вечароў Алеся знаёмяць з Тарасам Шаўчэнкам. Загорскага сябры змушаюць чытаць у прысутнасці знакамітага Кабзара свае вершы.

Пасля наладжанай студэнтамі абструкцыі прафесару Руніну, даносчыку і цемрашалу, Загорскі пакідае універсітэт. Вярнуўшыся дамоў, ён заўважыў, як змяніўся бацька. «Скончана, брат, жыццё. Не так пражылі. Яшчэ год дваццаць самоты, а там і да пані Пясэцкай у ложка... Непатрэбна ўсё гэта нікому. Ні гэтыя рэформы, калі ўся гэтая механіка патрабуе молата, ні мая гэтая мітусянiна», — гаворыць ён сыну. Ажываў Юры Загорскі толькі на паляванні. Але ў такія дні, як заўсёды, пакутавала Антаніда, жонка Загорскага, душа якой балела за ўсё жывое.

У наваколлі аб'явіўся мядзведзь, які без пары вылез з зімовай схованкі і шкодзіў людзям. У час аблавы на мядзведзя князь Юры загінуў.

Каб неяк адключыцца ад цяжкіх дум пра смерць бацькі, Алесь пачаў займацца гаспадарчымі справамі, узяўся за перабудову цукроўні. Ён замест паншчыны перавёў сваіх сялян на аброк.

Паўлюк Кагут прынёс страшную вестку, што Корчак з людзьмі пайшоў граміць Раўбіча. Алесь адзін з табуном коней паскакаў на дапамогу суседу. Падаспеў якраз у час. Раўбіч не сказаў, дзе зброя, і Корчак загадаў забіць яго. Пачуўшы конскі тупат, бунтаўшчыкі пакінулі маёнтак, але Раўбіч не ўзрадаваўся выратаванню, ён не жадаў дапамогі Загорскага ні ў чым.

Пасля смерці мужа Антаніда Загорская перастала есці. Алесь даведаўся аб гэтым, калі маці паклікала яго, каб развітацца назаўжды. Гэта была яе ахвяра, яе выкуп чалавечай жорсткасці.

Алеся забраў да сябе пастрыжны дзядзька Басак-Яроцкі, каб юнак неяк звыкся са стратай самых блізкіх людзей. Дома і ў дзеда яму ўсё нагадвала пра бацьку і маці. Басак-Яроцкі быў удзельнікам вайны на Каўказе, сустрэкаўся з Лермантавым.

Са шляхты, якая па самых розных прычынах не прымала адмену прыгоннага права, складваецца «Куга», прыдняпроўская мафія. Начальства на дзейнасць арганізацыі не звяртала ўвагі. Членамі «Кугі» былі Кроер, браты Таркайлы. Помсцячы «чырвонаму» Загорскаму, мафія знішчыла бурачную плантацыю. Забіла двух яго сялян. Адна з ахвяр «Кугі», Стафан Кагут, пазнаў сярод забойцаў Таркайлу і паміраючы, наказаў Кандрату адпомсціць.

Знішчэнне «залатога» бурака, смерць Стафана Кагута былі апошнімі кроплямі, што мог вытрымаць малады князь. На яго наваліліся страшэнная стома і абыякавасць. Вежа склікае «сіваю раду» Прыдняпроўя, у якую ўваходзілі самыя паважаныя і самыя старыя прадстаўнікі шляхты. Алеся лечаць «небам». Праз нейкі час жыццёвыя сілы вярнуліся да юнака.

Даведаўшыся пра сувязь Таркайлаў з мафіяй, Вежа так пагаварыў з імі, што больш «Куга» нідзе не аб'яўлялася. Да таго ж аднаго з братоў забіў Кандрат Кагут.

Міхаліна Раўбіч паведаміла Алеся, што бацька прыспешвае з вяселлем. Загорскі выкраў нявесту і абвянчаўся з ёю ў царкве. Раўбіч узброіў сваіх прыхільнікаў, збіраючыся з боем забраць дачку назад. Спыняюць ваенныя дзеянні Надзея Клейна і Эвеліна Раўбіч, маці Майкі. Майка вяртаецца дамоў, бо бацьку хапіў удар. Клейна абяцае сама прывесці Загорскаму яго нявесту, калі ўсё супакоіцца і ачуняе Яраш Раўбіч.

Алесь едзе ў Маскву, дзе сустракаецца з Кастусём Каліноўскім.

Памірае Кроер.

Даведаўшыся аб патаемных спатканнях сястры з Загорскім, Франц Раўбіч выклікае Алеся на дуэль. Умовы дуэлі жорсткія. Вежа і Басак-Яроцкі рашылі пасля Алеся выклікаць на двубой Франца (калі Алесь будзе забіты) і Яраша Раўбіча. Загорскі напісаў запавет, па якому палова ўсёй рухомай і нерухомай маёмасці перадавалася пасля яго смерці панам Маеўскаму і Каліноўскаму.

У час дуэлі Франц страляе ў Алеся, але прамахваецца, Загорскі страляе ўгору. Малады Раўбіч і Загорскі мірацца. Франц абяцае ўгаварыць бацьку пагадзіцца на шлюб дачкі з Алесем.

У цэрквах чытаюць царскі маніфест аб скасаванні прыгону. Графу Ісленьеву сорамна за народжанае ў Пецяярбурзе «вызваленне». Гледзячы на сумныя і суровыя твары, Алесь Загорскі думае: «Бедныя, бедныя людзі! Як каласы, як травы пад сярпом тваім, грубая

сіла. Ну што ж, калі твая «неабходнасць» не можа даць ім палёгкі, і волі, і шчасця — тым лепей. Тады па сваёй «неабходнасці» яны стануць каласамі пад сярпом волі, радзімы, паўстання, бітвы, каласамі, якія памруць, магчыма, але памруць, каб вырасла новая рунь. Гэта будзе скоро...»

Вацлаў дзеліцца з братам радасцю, што пасля чытання маніфеста Раўбіч пасварыўся з Хаданскімі. Сказаў, што меў рацыю малады Загорскі, калі вызваліў ад прыгону сваіх сялян, «не чакаючы вынікаў гэтага рабунку».

Памірае стары Даніла Кагут.

Корчак вядзе незадаволеных сялян шукаць у царкве «сапраўдную» царскую грамату. Загорскі, калі даведаўся пра гэта, скача спыніць несвоечасовы бунт. Ён спазніўся. Калі прыскакаў у Гарыпяцічы, ля царквы і на вуліцы ляжалі забітыя і параненыя. Загорскі загадвае знесці ўсіх у прастарнейшую хату, аказвае параненым, сялянам і людзям Корчака, медыцынскую дапамогу.

Алесю пагражае спачатку Корчак, потым Мусатаў. Аднак Загорскі вывёў з-пад удару людзей. Ён едзе дамоў, пад «хатні арышт», які, трывожачыся за князя, наклаў на яго Ісленьеў.

Пакуль спее паўстанне, Алесь Загорскі вылівае свае думкі пра волю і шчасце народа вершамі.

Мастацкія асаблівасці

Раман «Каласы пад сярпом тваім» займае адметнае месца не толькі сярод твораў самога пісьменніка, але і ў беларускай прозе ў цэлым. «Прызнаны майстар самых розных жанраў, — піша пра У. Караткевіча Г. Кісялёў, — ён можа лічыцца сапраўдным заснавальнікам гістарычнага рамана ў беларускай літаратуры. Былі больш ці менш трапныя спробы гістарычнага рамана і да Караткевіча... але ніхто не зрабіў у гэтых адносінах так многа, як ён, ні для кога гістарычны жанр не быў настолькі арганічным, як

для яго».

Пісьменнік не аднойчы падкрэсліваў свае асаблівыя адносіны да «Каласоў пад сярпом тваім». Пэўна, тут можна правесці паралель з І. Мележам. Для У. Караткевіча «Каласы...» былі ў многім такім жа дарагім творам, як для І. Мележа «Палеская хроніка». На жаль, як і мележаўская эпапея аб гадах калектывізацыі і Вялікай Айчыннай вайны, раман пра змаганне беларусаў за волю ў сярэдзіне мінулага стагоддзя таксама застаўся незакончаным. Як адзначаюць даследчыкі творчасці пісьменніка, абапіраючыся на матэрыялы аўтарскага архіва, твор задумваўся ў трох частках. У першай пісьменнік «хацеў паказаць прэдадзень паўстання, у другой — само паўстанне, у трэцяй — яго разгром і, відаць, вынікі». З таго, што ўяўлялася на пачатку працы над творам, напісанай аказалася толькі адна кніга.

Падзеі ў рамане заканчваюцца 1861 годам. Чытаецца ў цэрквах Найвышэйшая міласць — маніфест аб адмене прыгоннага права, сялянская маса адчувае сябе падманутай, пачынаюцца стихійныя выступленні і бунты. Кіраўнікі, якія хутка павядуць народ на бітву, імкнуцца стрымаць сялянскі гнеў. Сімвал народнай волі — белае жарабятка — яшчэ «не стала моцным канём», але расці яму застаецца нядоўга.

Мэта выступлення сялян — утапічная: адшукаць «сапраўдны» царскі маніфест, які быццам хаваецца ад простага люду багацямі і папамі. Чалавечай масай кіруюць хвілінныя эмоцыі і пачуцці, а то і проста цікаўнасць. Аўтар на працягу апісання ўсяго шляху бунтаўшчыкоў падкрэслівае стихійнасць іх дзеянняў.

У рамане не выглядае выпадковасцю, што вершнікам, які ўбачыўся шукальнікам царскай праўды, быў Алесь Загорскі. Герой з таго асяроддзя, якое здольна было надаць арганізаваны характар стихійным народным выступленням, узначаліць паўстанне.

Сярод мноства праблем, узнятых у творы, можна вылучыць праблему народа і правадыроў. Вырашаецца яна У. Караткевічам па-іншаму, чым тое было прынята тагачаснай афіцыйнай ідэалогіяй. І найбольш «правільныя» крытыкі папракалі аўтара рамана ў абмежаванасці гістарычнага бачання, якое, на іх думку, выявілася ў тым, што

ён «звязаў адной вяровачкай буйнога зямельнага магната Юрыя Загорскага і прыгоннага селяніна Міхала Кагута». У. Караткевічу настойліва раілі галоўным героем зрабіць не князя Загорскага, а селяніна-бунтара Корчака, увогуле звярнуцца да паказу сацыяльных «нізоў».

Падобныя заўвагі і парады пісьменнік ніяк не мог прыняць. Прадстаўнікоў шляхецкага саслоўя пісьменнік разглядаў як частку нацыі, адкрыта сімпатызуючы тым з іх, хто заставаўся сынам сваёй зямлі, не губляў сувязяў з народам. Такімі з'яўляюцца Раман Ракутовіч з аповесці «Сівая легенда», Міхал Яноўскі з аповесці «Цыганскі кароль», Андрэй Свеціловіч і Надзея Яноўская з аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха» і інш. У рамане «Каласы пад сярпом тваім» героі-шляхціцы выступаюць супраць прыгоннага права, а самыя дзейсныя, шчырыя, сумленныя ідуць яшчэ далей — рыхтуюць паўстанне з мэтай вызвалення роднага краю.

Адводзячы шляхце істотную ролю ў самаразвіцці беларусаў (гэта эліта, інтэлект нацыі, бо менавіта ў яе асяроддзі стваралася, пераважна дзякуючы ёй пашыралася навука, асвета, культура), пісьменнік не змяншаў і ролю народных мае у гісторыі. Яго героі-шляхціцы моцныя тады, могуць перамагчы зло, калі яны разам з народам, абапіраюцца на яго падтрымку.

У. Караткевіч імкнуўся да поўнай аб'ектыўнасці ў паказе як шляхты, так і сялянства, не ідэалізуючы ні адзін з бакоў, не спрашчаючы іх узаемаадносін. У супрацьвагу прамалінейна-схематычнаму адлюстраванню гістарычнага мінулага, што часта сустракаецца ў мастацкай і навуковай літаратуры (калі пан толькі жорсткі прыгнятальнік), аўтар рамана «Каласы пад сярпом тваім» стварае самыя розныя вобразы тых, хто стаяў над народам. Сярод іх — заўзятая прыгоннікі Хаданскія, Кроер, Таркайлы, ліберальна настроены Юры Загорскі, вальтэр'янец стары Вежа, нязломны змагар з самадзяржаўем Чорны Война, гарачыя патрыёты беларускай зямлі Алесь Загорскі, Кастусь Каліноўскі, Мсціслаў Маеўскі... Да У. Караткевіча не было ў літаратуры такога шырокага, рознабаковага, па-мастацку пераканаўчага паказу жыцця пануючага класа. У ім ёсць усё: прыгожае і пачварнае, высокае і нізкае, вясёлае і сумнае.

У творы знайшлі адлюстраванне таксама будні і святы, надзеі, вераванні і многае іншае,

з чаго складалася жыццё працоўнага чалавека, хоць яно, у параўнанні з жыццём шляхты, прадстаўлена не так шырока. Можна пагадзіцца з думкай Г. Кісялёва, што «ў рамане намалюваны зборны вобраз народа — таленавітага, пывучага, прыгнечанага і няскоранага». Шмат станоўчых, прывабных рыс вылучае пісьменнік у членаў вялікай і дружнай сям'і Кагутоў, у Кірдуна, Брона і іншых прадстаўнікоў беларускага народа. Разам з гэтым У. Караткевіч не абмінае выпадкі, якія характарызуюць сялянства не лепшым чынам. Так, у сям'і Корчака, калі той пасля бунту ў вёсцы вымушаны быў хавацца ад пана і жандармаў, «грамада» забрала надзел, матывуючы сваё рашэнне тым, што без гаспадара зямля не будзе належным чынам апрацавана. Гаворыць пісьменнік пра найўную веру простага людзю ў «добрага цара» і пра выбухі сляпой нянавісці, калі ўсе паны, незалежна ад іх чалавечых якасцяў і адносін да сялян, на адзін твар — прыгнятальнікі.

Апошняе У. Караткевіч па-мастацку паказаў на вобразе Корчака. Алесь Загорскі спадзяецца, што некалі яны з Корчакам будуць разам. Малады князь паважае «вялікую чысціню нянавісці» селяніна, разумеючы, што збіралася яна вякамі, перадавалася ад пакалення да пакалення. Аднак пакуль што да паразумення далёка. Для Корчака Загорскія, Раўбічы такія ж «паны», як і Кроер, ён не хоча верыць у шчырасць іх учынкаў і памкненняў, не прымае нават відавочна добрае з іх боку. «Смелы, але ўсё адно ненавіджу, — гаворыць ён Алесю ў час апошняй сустрэчы. — Не магу я цябе крануць, але... Хай бы цябе забілі салдаты, князь... Па-мужыцку ты цвэнькаеш — хай бы цябе забілі, сваіх адпусціў — хай бы цябе забілі, наваколле за цябе гарою—.дай бы цябе забілі...»

У супрацьстаянні герояў пісьменнік на баку Алеся Загорскага, князя, таму што ацэньвае кожнага па яго ўчынках і справах, а не па сацыяльнаму статусу, прыналежнасці да партыі ці яшчэ якой знешняй прыкмеце. У гэтым выразна выявілася сучаснасць твора — гуманістычнае стаўленне да чалавека, што актыўна сцвярджаў У. Караткевіч на працягу ўсёй сваёй творчасці.

Кароткі змест Паром на бурнай рацэ

«У гэты трывожны жнівень 1863 года вайна была паўсюль. «Белыя» спрачаліся з «чырвонымі», беларусы абураліся шавінізмам «белага жонду». Успыхвалі, затухалі і зноў выбухалі ачагі абурэння палітыкай цара.

Пераспелае жыта плакала зярнятамі, а ў жыце стаялі шыбеніцы. І не ўстаў ніхто добры, любоўны, і не сказаў людзям, што нельга рэзаць адзін аднаго, што свет вялікі і на кожнага выстаць ніў, што хлеб аднолькава смачны, на якой мове яго ні называй. Не мог сказаць. Галоўным быў не хлеб. Галоўнай была свабода».

Генерал Фікельмонт даў загад знішчыць усе чаўны і лодкі. Тры дні ў Прыдняпроўі палілі бяргенні, з якіх інсургенты (паўстанцы. — Т.Г.) маглі б звязаць плыты. Адзіны паром ля Магілёва ахоўвала рота выпрабаваных у баях салдат пад началом капітана Пора-Леановіча. «Капітану не надта верылі як нашчадку сепаратысцкай фаміліі і ўрадженцу Магілёва. Таму «ў дапамогу яму» і «на адпачынак» паставілі, таксама капітана, Юрыя Горава, карэннага русака са старой маскоўскай фаміліі».

Палкоўнік Фралоў разбіў атрад інсургентаў, месцазнаходжанне якіх паказаў мясцовы селянін. Кіраўнік паўстанцаў Усяслаў Грынкевіч быў узяты ў палон і асуджаны на смерць.

На кардон (заставу. — Т.Г.) прыляцеў улан, штосьці перадаў Пора-Леановічу, і яго хутка пераправілі на другі бераг. Горава, які быў у гэты час на пароме, аж шкада стала зморанага каня — ледзь крануўшыся берага, ён панёс улана да горада.

У двары, дзе жылі афіцэры, Пора-Леановіч практыкаваўся ў стральбе. Ён меў славу першага, не толькі ў палку, брэцёра (дуэлянта. — Т.Г.). Страляў капітан вельмі трапна.

За вячэрай, выпіўшы, Пора-Леановіч разгаварыўся. Адносіны капітана да людзей, да

жыцця ўразілі Горава: у гэтага чалавека не было нічога святога, ён грэбліва ставіўся да ўласных продкаў, да свайго народа, да мінулай гісторыі і да сучаснасці.

Пачалася страшэнная навальніца, якую ў народзе называюць «вераб'іная ноч». У цемры двара, якую штохвілінна сляпілі бліскавіцы, з'явілася карэта. Маладая жанчына прасіла пераправіць яе на той бераг. Яна везла ў крэпасць памілаванне мужу, Усяславу Грынкевічу, падпісанае яго «сіяцельствам» графам Мураўёвым. Расстрэл кіраўніку атрада інсургентаў замяняўся пажыццёвай катаргай. Пора-Леановіч ветліва, але цвёрда патлумачыў жанчыне, што зможа пераправіць яе толькі раніцай — такі загад.

Гораву, якога ўразіла прыгажосць і мужнасць жонкі асуджанага, у нейкі момант здалося, што начальнік кардона здэкуецца над госцяй. Жанчына ў адчай гатова плыць цераз раку сама, але капітан не дазваляе і гэтага. Разумеючы пакуты незнаёмкі, Гораў згодны пераправіць яе, Пора-Леановіч, як старшы па званні, забараняе. Калі ўслед жанчыне, пасля таго як яна нагадала Пора-Леановічу, што ён таксама нарадзіўся на гэтай зямлі, капітан кінуў брыдкае слова, Гораў назваў паводзіны яго нізкімі. «Але на вуснах начальніка кардона зноў з'явілася прыязная і страшнаватая ўсмешка.

— Капітан, сказаў ён, — гэта, здаецца, вас прыставілі наглядаць за мною, а не мяне за вамі. Мне здаецца, яны зрабілі дрэнны выбар.

Гораў аслупянеў. Ён ніколі не ведаў, ніколі нават не мог падумаць, што на яго можа ўпасці такое падазрэнне». Малады чалавек выбег з пакоя на дождж і доўга стаяў за рогам хаты не могучы супакоіцца.

Амаль нечакана для сябе Гораў спытаў у Івана, салдата-земляка, як пераправіцца на той бераг. Салдат прызнаўся, што ёсць човен, прыхаваны дзеля лоўлі рыбы.

Човен «кідала ў правалы паміж хваль, вецер адкідваў цёмны шаль на жанчыне, як вялізныя імпатныя крылы. Кожныя пяць хвілін даводзілася выліваць ваду; усе прамоклі да пояса... І ўсё ж наступіў момант, калі хвалі ўтаймаваліся, шкарлупінка плаўна загайдалася ў зацішку, за высокай касой процілеглага берага».

Вяртаючыся на заставу, Гораў заўважыў Пора-Леановіча, той стаяў на паромным прычале і саркастычна-пагардлівымі вачыма глядзеў на яго. Начальнік кардона раскажаў, што Мураўёў падпісаў памілаванне і аддаў ліст у рукі жонкі Грынкевіча. А за дзве гадзіны да гэтага з губернатарскай поштай паслаў фельд'егера, каб на месцы паспяхаліся з выкананнем смяротнага пакарання. Гэты пасыльны перадаў яму, Пора-Леановічу, загад затрымаць жанчыну да трох гадзін раніцы, што ён і зрабіў.

Жонка Грынкевіча спазнілася ўсяго на дзесяць хвілін. Пра гэта паведаміў улан, які вяртаўся з горада. Ён перадаў таксама, што генерал Фікельмонт выказвае Пора-Леановічу ўдзячнасць за дасканала выкананы загад.

Гораў выклікаў Пора-Леановіча на дуэль і нечакана для сябе смяртэльна параніў капітана. Калі падбег да яго, уразілі вочы суперніка, «у якіх зараз не было пустаты, а было смяротнае здзіўленне і яшчэ нешта». Перад апошнім уздыхам з вуснаў Пора-Леановіча прагучалі словы падзякі.

Праз два дні пасля дуэлі (смерць начальніка кардона растлумачылі нападам інсургентаў) Гораў сустрэў жонку Грынкевіча. Ён раскажаў, на які жудасны падман пайшоў Мураўёў. Жанчына вельмі ўдзячна рускаму афіцэру за дапамогу і чалавечую дабрыню, чуласць. Яна едзе ў Вільню, каб дабіцца ў графа аўдыенцыі і выказаць у вочы ўсё, што пра яго думае.

Паўстанне адсоўвалася на захад і заціхала. Да Горава пачалі прыглядацца, не ўсе верылі ў смерць Пора-Леановіча ад рукі інсургента. Гораў быў вымушаны ўрэшце падаць у адстаўку, вярнуцца ў родны горад. Яго ўзнагародзілі медалём «За ўціхамірванне», але медаль ён не насіў. «І пайшло далейшае жыццё, такое, як ва ўсіх. Жаніцьба. Масква. Усё тое, аб чым ён марыў за дзень да падзей на пароме. Няскора ён зразумеў, што паром і жахлівая вераб'іная ноч былі водападзелам яго жыцця, што ўся плынь яго існавання і думак пацякла з той ночы ў зусім іншым напрамку. А калі зразумеў, — ахапіла туга. Яна прыходзіла нячаста, чамусьці часцей за ўсё ў дажджлівыя асеннія ночы».

Позняй восенню Гораў браў паляўнічую стрэльбу і ўцякаў з горада ў голяы і цёмныя

лясы. У адну з такіх начэй ён убачыў, як аднекуль з зеніту пакаціліся тысячы хуткіх зеленаватых знічак. Гэта былі Леаніды, пра якіх далёкай навальнічнай ноччу гаварыў Пора-Леановіч, — зорны дождж. Зямля трапляе ў яго кожныя трыццаць тры гады. «Адразу ўспомніліся горкія словы Леановіча, шалёны дождж над самотнай ракой, вялізныя, як азёры, чорныя вочы той, якая знікла і ніколі не вернецца».

Самотны, адзінокі, Гораў стаяў ля сасны і думаў, гледзячы, як ляцелі і згасалі ў пахмурых лясах зеленаватыя знічкі: «Так і мы гінем тысячамі, і невядома, ці з'явіцца нашы браты, ці з'явімся мы самі на зямлі яшчэ раз... Леаніды! Сэрца жадае вас. Хоць вачыма далёкіх нашчадкаў дайце глянуць яшчэ раз на зорны дождж».

Леаніды не вярнуліся.

Астраномы тлумачылі гэта тым, што «Юпітэр і Сатурн адцягнулі ўбок іхнюю арбіту. Ва ўсякім разе, у лістападзе 1899 года халодны, фосфарна-зялёны дождж не падаў на забытыя балоціны і лясы».

Мастацкія асаблівасці

Апавяданне «Паром на бурнай рацэ» пісалася У.Караткевічам як уступная частка («Пралог») да першага рамана «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»). Пасля часопіснай публікацыі (1962) твор не друкаваўся цэлых два дзесяцігоддзі, бо аўтар адмовіўся перапісваць раман па рэцэптах тагачасных ідэолагаў. І «Пралог» зажыў самастойным жыццём.

У аснову апавядання пакладзена сямейная легенда пра ўдзел продкаў пісьменніка па мацярынскай лініі ў паўстанні 1863—1864 гадоў. Праз нейкі час пасля з'яўлення рамана былі адшуканы дакументы, якія пацвярджалі рэальнасць фактаў сямейнай хронікі.

Галоўным героем апавядання «Паром на бурнай рацэ» выступае небагаты рускі дваранін Юрый Гораў. Ён як афіцэр царскай арміі ўдзельнічае ў падаўленні паўстання на Беларусі. Гораў — інтэлігентны, выхаваны малады чалавек, для якога шмат значаць

такія паняцці як гонар, сумленнасць, прыстойнасць, абавязак. Ён смела і храбра паводзіць сябе ў баях з інсургентамі, быў нават паранены, аднак разам з тым бачыць у паўстанцах людзей, вартых павагі і спачування. Такое ж стаўленне Горава і да народа, на зямлю якога ён прыйшоў як салдат.

Шляхетнасць, чалавечнасць рускага афіцэра падкрэслівае цынiзм Пора-Леановіча, другога героя апавядання, характар якога выразна акрэслены. Для гэтага чалавека не існуе маральных ідэалаў і святых. «Не-е, вы, Юрый Аляксандравіч, з вашай слінявай: вераю ў чалавека ідзіце — ведаеце куды? Гэта быдла па галаве трэба біць. І ваша, і наша, і польскае, і ўсякае. Іншага яны не варты...» — гаворыць ён пра народ, а затым павучае Горава: «...Нікога не шкадуй для сваёй мэты... Пакуль у сілачку не ўваб'ешся, — маўчы, падпарадкоўвайся і паступова прывучай усіх баяцца цябе... А там — не шкадуй. Ні жанчын, ні дзяцей. Ідзі па трупах, і добра табе будзе. З людзьмі ўсякія сродкі добрыя. Здрада, атрута, данос, а пасля нож, бізун, турма... І не трэба саромецца. Я не саромлюся».

Чаму стаў такім Пора-Леановіч у творы не гаворыцца. Аднак асобныя дэталі, сітуацыі ў агульных рысах тлумачаць паводзіны гэтага персанажа. Ён духоўна спустошаны і расчараваны, страціў веру ў дабро, справядлівасць, чалавечую прыстойнасць. У мінулым народа і ў сучасным жыцці Пора-Леановіч сустракае іншае — прама процілеглае.

Аднак прыгожую паэтычную легенду пра восеньскі метэарытны дождж апавядае Пора-Леановіч. Жорсткі, цынiчны, поўны агіды да чалавека і чалавецтва персанаж раптам выказвае істотную для разумення мастацкай ідэі твора гуманістычную думку, тысячагоддзі ляцяць Леаніды, і кожны раз, як яны трапляюць на зямлю, бачаць адно і тое ж — войны, забойствы, смерць, кроў, гвалт, хцівасць. Гэты эпізод прымушае ўважлівей прыгледзецца да Пора-Леановіча, адчуць трагедыю чалавека, які адарваўся ад сваіх каранёў, ад народа. Ён служыць тым, хто трымае яго суайчыннікаў у няволі, і нават удзельнічае ў падаўленні паўстання.

Капітана выводзіць з сябе ўсякі напамінак пра абавязак перад Бацькаўшчынай і ён хаваецца за грэблівасцю, цынiзмам, абыякавасцю. Гэтая маска спадае з Пора-Леановіча толькі ў апошнія хвіліны жыцця. Ён мог бы выстраліць у Горава, аднак робіць іншае — трывожыцца, каб надзейна схаваць сляды паядынку, бо за дуэль у ваенны час чакала суровае пакаранне. Трывожыцца не за сябе. Пора-Леановіч дзякуе Горава, бо смерць, забіраючы жыццё, забірала і душэўныя пакуты.

Поўная драматызму сустрэча Горава, Пора-Леановіча і жонкі паўстанца Грынкевіча стала лакмусавай паперкай для выяўлення, з аднаго боку — высокай чалавечнасці, самаахвярнасці людзей, а з другога — подласці, бяздушнасці, нікчэмнасці. Лёс гэтых персанажаў разгортваецца на фоне гістарычнай драмы — паўстання, якое не атрымала шырокай падтрымкі ў сялянства (у творы ёсць згадка, што атрад Грынкевіча выдаў свой, мясцовы селянін) і было задушана царызмам.

Апавяданне «Паром на бурнай рацэ» — адзін з першых твораў, у якім У.Караткевіч звярнуўся да падзей, звязаных з паўстаннем пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага. Падзеі 1863—1864 гадоў, нягледзячы на іх трагічнае завяршэнне і вынікі, выклікалі ў пісьменніка пачуццё гонара за сваіх продкаў, за свой народ. Ён разумеў іх як выяўленне любові да волі і незалежнасці, а гэтыя паняцці былі для У.Караткевіча святымі. Разам з тым ідэя твора звязана з марай пра жыццё на Зямлі без крыві і гвалту. Тады, магчыма, цёмнай лістападаўскай ноччу 2031 года зямляне зноў убачаць зеленаваты зорны дождж. І Леаніды, быццам пасланнікі вечнасці, на нейкае імгненне злучаць у адно цэлае мінулае і будучыню.